

СУРВАЛЖ БИЧГИЙН СУДАЛГАА

“МАНЖ АНАТОМИ”-ИЙН МОНГОЛ ОРЧУУЛГА, ТҮҮНИЙГ
МОНГОЛД ХАДГАЛЖ ҮЛДСЭН ТҮҮХ*Б.Гэрэлмаа¹, Д.Шагдарсүрэн², Б.Дагданбазар¹, Ш.Болд^{1,2,3}**¹“Ач” АУИС, ²ЭЗШУИС, ³МАУА**boldshrv@gmail.com***Abstract****MONGOLIAN VERSION OF “MANCHU ANATOMY” AND
HISTORY OF HOW IT WAS PRESERVED IN MONGOLIA***Gerelmaa Battogtokh¹, Shagdarsuren Dashjamts², Dagdanbazar Bodi¹, Bold Sharav^{1,2,3}**¹“Ach” Medical University, ²Mongolian University of Pharmaceutical Sciences,**³Mongolian Academy of Medical Sciences**boldshrv@gmail.com*

No foreign scholar has written about the existence of “Complete Record of the Body by Imperial Order” or “Manchu Anatomy” which was retained in Mongolia, but many scholars abroad have written articles on the original book of the “Manchu Anatomy” and its history, structure, and translation. That is why, we decided to clarify the Mongolian version of “Manchu anatomy” and the history of how it was preserved in Mongolia. It has not yet been determined when and by whom the two volumes and six parts books in Mongolia were translated. From a historical point of view, the “Complete Record of the Body by Imperial Order” book was a textbook on the structure of the human body and the research work of doctors in ancient Mongolian medical schools. Therefore, it is still of interest to researchers, both then and now. Moreover, it proves that the development and use of the combination of Western medicine and traditional Mongolian medicine dates back to the 18th century. Unfortunately, the study of this book translated into Mongolian started very late and only a few research papers were published. Comparing the two Manchu scriptures with the Mongolian version, the first variant is similar to the Mongolian translation in Mongolia. The general content of the second variant, written in Manchu, is similar, but the order of the chapters is different. In Inner Mongolia, a book entitled “Ge ti chiuwan lu bichig” was translated from Manchu into Mongolian and published in 1929. This book differs from the Mongolian version of “Complete Record of the Body by Imperial Order” and it contains only the first and second parts of volume 2, not the first, second, third, and fourth parts of volume 1. Finally, this work is free from the religious traditions and taboos of Mongolian lama doctors is found to be an important documentary source that used the achievements of European medicine.

Keywords: Manchu Anatomy, Mongolian version, translation, Manchu scriptures, volume.

Удиртгал

Монгол ховор зохиолын үг, үсгийн судлалд зориулсан “Corpus Scriptorum Mongolorum” гэдэг цуврал бичгийн 77 дугаар ботид “Дээрээс тогтоосон дүрсийн тус бүрийг бүртгэсэн бичиг” гэдэг хүний биеийн бүтэц зүйн номыг 1971 онд эх бичгээс нь гэрэл зургаар татаж хэвлэжээ.

Академич Б.Ринчен энэхүү номын өмнөх үгэндээ “Тухайн үедээ 18 дугаар зууны үес анх латин хэлнээс монгол хэлэнд буулгасан анагаах ухааны зохиол бөгөөд тэр үеийн зураг бүхий хосгүй ховор бичмэл ном” хэмээсэн байдаг. Түүнчлэн энэ номыг гэрэл зургаас буулган нийтлэж буй нь анагаах ухааны утга зохиолын хэл, нэр, найруулга тэргүүтнийг судлах эрдэмтэн, монгол утга зохиол судлагч, жич монгол номын цуглуулга бүхий их сургууль, эрдэм шинжилгээний номын санд зориулсан гэж

2. Судалгаанд хэрэглэсэн арга

- Эх бичиг, сурвалж бичгийн судлалын арга

Судалгаанд ашигласан хэрэглэгдэхүүнээ ажлынхаа зорилгодоо нийцүүлэн цаг хугацаагаар хамгийн эрт үеэс нь эхлэн эрэмбэлэн судалгааг хийж улмаар гол агуулга, сэтгэлгээний хувьд онцгой шинэлэг санааг шүүн тунгааж үзлээ. Ингэхлээр М.Отгонбаяр (1995) тодорхой нэг уламжлалын түүхийн жишээн дээр тулгуурлан мэдлэгийн трансформаци (уламжлалыг өсгөн дамжуулах)-ын зүй тогтлыг илэрхийлэх арга зүйн зарчмуудыг судалгаандаа баримтлан уламжлал шинэчлэлийн асуудалд улирал дэвших диалектик зүйн тогтнолын үүднээс хандахдаа В.Ф.Гегель (1837), Н.И.Конрид (1966), Л.Н.Гумилев (1989), Н.Хавх (1995) нарын үзэл баримтлалын ерөнхий чиг зарчмыг баримталж ажигласан болно. Эх бичгийн судалгааг эх бичиг судлалын өнөөгийн төвшинд аль болох ойртуулахыг чармайн “Дээрээс тогтоосон дүрсийн тус бүрийг бүртгэсэн бичиг” сурвалжийн тойм, уг эх, нэр, газар орон, гол онцлог, агуулга, эх хэрэглэгдэхүүн, галиг, тайлбар, хөрвүүлэг зэргийг нэгэн дор хамтатган судлав (Болд Ш. 2006) [9].

- Түүхэн харьцуулалтын арга

Уламжлалт анагаах ухааны янз бүрийн үед болсон үйл явдлыг төрөлжүүлэн хувааж хооронд нь харьцуулах, эмчилгээний онол арга зүй нэг үе шатнаас нөгөөд хэрхэн уламжлан дамжиж ирснийг илрүүлэхэд энэхүү аргыг хэрэглэв. Бид харьцуулсан судалгаандаа: “Дээрээс тогтоосон дүрсийн тус бүрийг бүртгэсэн бичиг” гар бичмэл номыг “Зарлигаар тогтоосон хэ ти чиуван лу бичиг” болон “Dergici toktobuha ge ti ciowan lu bithe” манж хэлээр буй гар бичмэл номуудтай харьцуулан үзэж дүгнэлт өгөв.

Судалгааны үр дүн, хэлцэмж

Бид сүүлийн 25 жил хийсэн судалгааны ажлынхаа үр дүнд “Дээрээс тогтоосон дүрсийн тус бүрийг бүртгэсэн бичиг” зохиолын 2 янзын монгол орчуулгыг олж судалгааны эргэлтэд оруулан, эдгээр бүтээлийн орчуулгыг харьцуулан судалсан юм.

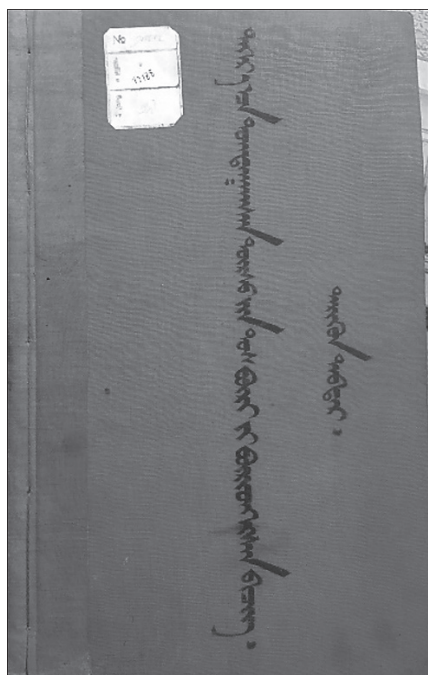
1. Монгол Улсад эх нь хадгалагдаж байгаа ном

Энэхүү ном хэзээ орчуулагдсан нь тодорхойгүй, хар бэхээр бийрээр бичсэн 2 боть 4 дэвтэр бүхий ном. Гадна талаараа хар хөх даавуугаар өнгөлж, баруун дээд талд нь хар хүрээн дотор номын гарчгийг бичиж, зүүн талыг нь сүлжсэн нарийн утсаар үдэж бэхлэсэн байна (Зураг 1).

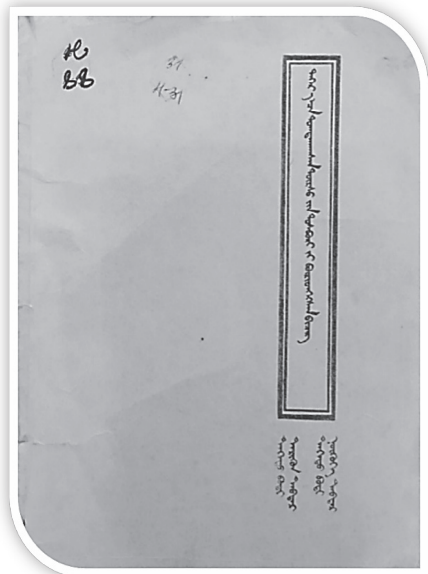
Зураг 1-д буй гар бичмэл ном нь Монгол Улсын Үндэсний номын санд хадгалж буй цорын ганц хувь бөгөөд 1 дүгээр ботийн дээд болон дэд дэвтэр нь алга болсон. Гэхдээ Монгол Улсын Судар бичгийн хүрээлэнгийн дарга С.Жамьян гэдэг хүн 1924-1926 оны хооронд 1 дүгээр ботийн дээд, дэд дэвтэрийг алга болохоос өмнө өөрийн гараар хуулж анатомийн зургийг нь 1921-1927 оны хооронд Монголд ажиллаж байсан ЗХУ-ын газрын зургийн мэргэжилтэн В.И.Лисовскоор хуулуулан авчээ (Зураг 2).

Зураг 1. Хар бэхээр бийрээр бичсэн номын дээд ботын гутгаар дэвтрийн хавтасны зураг

Зураг 2. С.Жамьянгийн гараар
хуулж бичсэн номын тэргүүн
дэвтрийн гадна тал

С.Жамьянгийн үндсэн эхийг нь гараараа хуулсан номын дээд ботийн нэгдүгээр дэвтэр болон хөх хавтастай үндсэн эхийн дээд ботийн хоёр, гурав, дөрөв, доод ботийн дээд, доод дэвтрийг хамтатган академич Б.Ринчен гэрэл зургаар татаж дээд ботийг 4 дэвтэр, доод ботийг 2 дэвтэр болгон 1971 онд хэвлүүлсэн (Зураг 3).

Зураг 3. Академич Б.Ринчен гэрэл
зургаар татаж хэвлүүлсэн номын
тэргүүн боть дээд, нөгөө (дэд)
дэвтрийн хавтасны зураг

Академич Б.Ринчен 1971 онд “Corpus Scriptorum Mongolorum”-д хэвлүүлсэн энэхүү номын өмнөх үгэндээ, “Латин хэлээр зохиосон эхтэй, 18 дугаар зууны үес монголоор орчуулсан бөгөөд монгол хэлээр буй нэрийг хэрэглэх, нарийвчлах зүйлд монгол нэр үгүй газар латинаас нь монгол болгон орчуулсан зүйл буй” хэмээжээ [10].

Академич Б.Ринчен энэ номыг латин хэлнээс монгол хэлээр орчуулсан гэсэн нь ихээхэн сонирхол татаж бид энэ чиглэлээр судлааг өргөжүүлэн хийсэн. Гэвч бидний хийсэн судалгааны явцад латин хэлнээс монголоор орчуулсан бус харин манж хэлнээс монгол хэлээр орчуулан болох нь тогтоогдсон. Харин академич Б.Ринчен яагаад латин хэлнээс монголоор орчуулсан гэж бичсэн нь 2 үндсэн шалтгаантай гэж таамаглав.

1/ 1971 онд Монгол Улс социалист орон байсан бөгөөд олон улсад хэвлэгдсэн анагаах ухааны бүтээлийн тухай мэдээллийн ихэнхийг зөвхөн орос хэлээр дамжуулан авдаг байв. Тухайн үед энэ номын талаарх судалгааны бүтээл орос хэлээр хэвлэгдээгүй, мэдээлэл хомс учраас латин хэлнээс орчуулсан гэж бичихэд хүргэжээ.

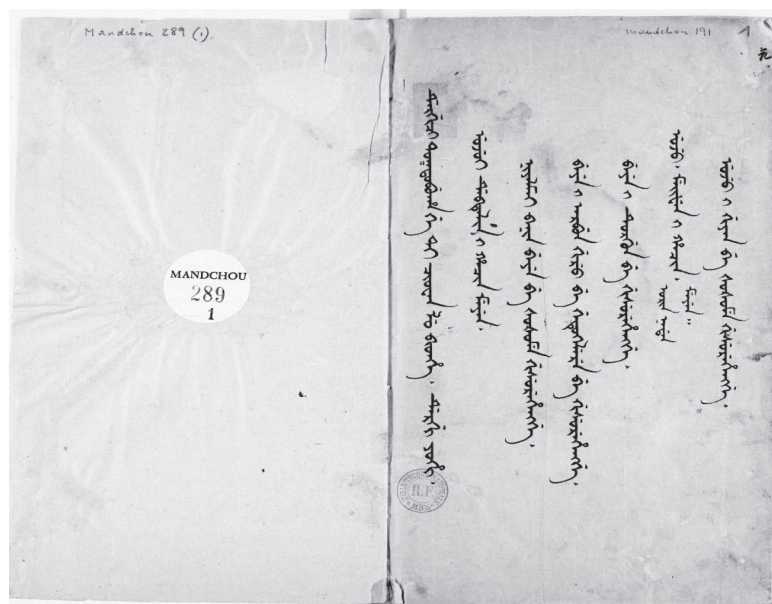
2/ 1930-1990 он сүүл хүртэл “Дээрээс тогтоосон дүрсийн тус бүрийг бүртгэсэн бичиг” бүтээлийн албан ёсны судалгаа огт

хийгдээгүй. Манж эх нь Монгол Улсын Үндэсний номын санд байхгүй, монгол бичгээр байгаа ганц хувь номыг монгол бичгээр уншиж судлах анагаахын судлаач бэлтгэгдээгүй байсантай холбоотой гэж үзэж байна.

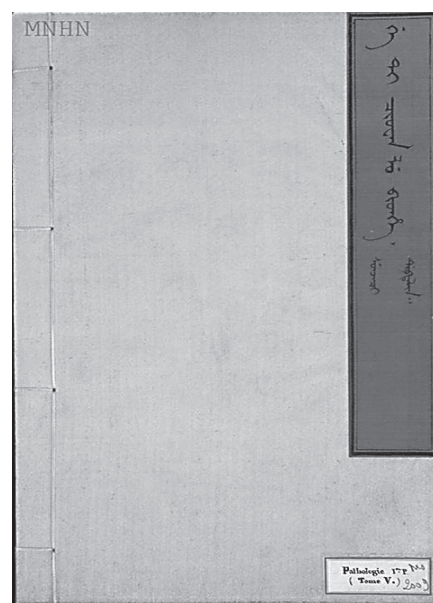
1990 оноос Монгол Улс зах зээлийн тогтооцонд шилжиж нийгэм, эдийн засаг, улс төрийн тогтоцоо өөрчлөгдсөний үр дүнд анагаах ухааны хуучин ном судрыг судлах боломж нээгдэж, англи хэлээр бичсэн эрдэм шинжилгээний өгүүллэгүүдийг унших нөхцөл бүрдэж улмаар бид 2000 оны эхэн үеэс анх “Дээрээс тогтоосон дүрсийн тус бүрийг бүртгэсэн бичиг” бүтээлийн талаарх англи хэлээр

бичсэн судалгааны өгүүлэл “Manchu Anatomy” (Complete Record of the Body by Imperial Order) нэрээр гарч байсныг олж тогтоон судалж эхэлсэн. Хамгийн анх танилцсан судалгааны өгүүлэл бол Т.Кие-Хинг-Яунг-ны 1974 онд хэвлүүлсэн “French Jesuits and the “Manchu Anatomy”-how China missed the Vesalian Revolution” өгүүлэл байлаа [11]. Энэ бүтээл болон судалгааны бусад бүтээлийн (Marta E. Hanson. 2006, Daniel Asen. 2009) [12,13] мэдээнд тулгуурлавал “Дээрээс тогтоосон дүрсийн тус бүрийг бүртгэсэн бичиг” бүтээл нь анх 1698 онд Манжид ирсэн Доминик Пареннин (1665-1741) хэмээх христосын шашны элч хүн, Пиер Дионис (1643-1718)-ийн тэр үедээ хамгийн нарийн, тодорхой бичигдсэн гэгддэг европт анатомийн стандарт бүтээл 1690 онд Парист хэвлэгдсэн 644 хуудастай номыг сонгон авчээ. Харин жишээ зургийн хувьд Данийн Томас Бартоли (1616-1680)-нийн 1669 онд хэвлэгдсэн 594 хуудастай номонд тулгуурлан таван жил бичиж дуусгаад Манжийн Энх-Амгалан хаанд өргөжээ. Нийт гурван хувийг гараар бичиж, Бээжин хотод нэг, нийслэлээс гаднах цэнгэлдэх ордонд нэг, гурав дахийг нь Манжийн өвөг дээдсийн онгон байдаг нутаг Жехолд тус тус хадгалав. Харин хожим Пареннин нэгэн тусгай хуулбарыг бичиж өөрийн гишүүн байсан Парис дахь Шинжлэх Ухааны Академид илгээжээ. Ингэхлээр одоогоор мэдэгдэж байгаагаар 4 гар бичмэл байна.

Судалгааны явцад бид Францийн Парисын Үндэсний номын санд хадгалж байгаа манж хэлээр бичсэн 2 янзын гар бичмэлийн хуулбарыг олж авсан (Зураг 4.5).

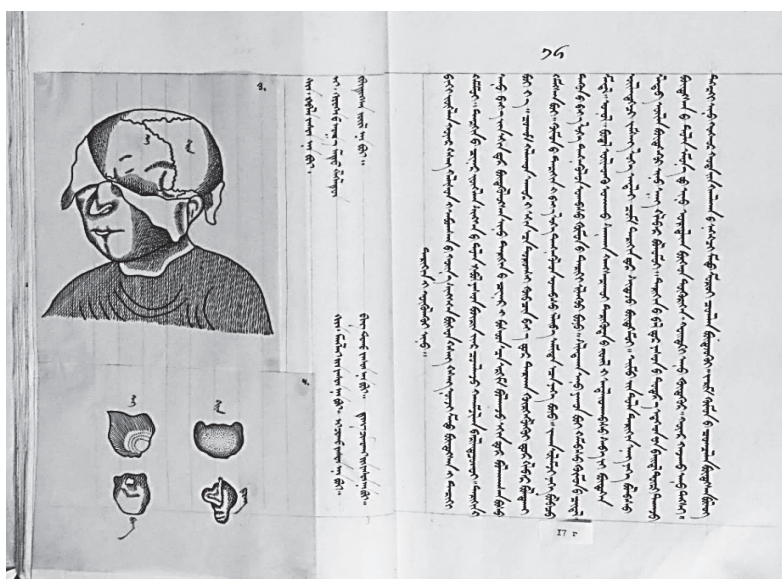
Зураг 4. Манж хэлээр бичсэн нэгдүгээр хувилбар (Нийт 8 дэвтэр)

Зураг 5. Манж хэлээр бичсэн хоёрдугаар хувилбар (Нийт 8 дэвтэр)

Манж хэлээрх хоёр судрыг монгол хэлээр байгаа гар бичмэлтэй харьцуулан үзээд нэгдүгээр хувилбар нь Монголд байгаа монгол орчуулгатай адилхан байна. Харин манж хэлээр бичсэн хоёрдугаар хувилбарын ерөнхий агуулга нь ойролцоо байгаа ч бүлгийн дараалал нь өөр байна.

Мөн “Дээрээс тогтоосон дүрсийн тус бүрийг бүртгэсэн бичиг” хэрхэн Монголд уламжилж ирсэн түүхийг хөөн үзлээ. Анх Монгол Улсын Судар бичгийн хүрээлэнгийн дарга С.Жамъян 1924 онд Бээжинд суугаа монгол үндэстэн Наянт ван (1874-1921)-гийн зөвшөөрлөөр монгол шунхан барын Данжуурын 226 боть номыг авах гэрээ бичиг байгуулж олж ирсэн. Үүний хамт Бээжинд байсан монгол үндэстэн, Манж Чин улсын их багш байсан Жанжаа хутаг Ролбийдорж (1717-1786)-ийн номын санд “Дээрээс тогтоосон дүрсийн тус бүрийг бүртгэсэн бичиг” гэдэг биеийн бүтцийн тухай ном байсан сургийг гаргаж, мөрөөр нь хөөсөөр түүнийг Монгол Улсад аваачсныг олж мэджээ. Ингээд Бээжингээс буцаж ирсний дараа Улаанбаатар хотод хадгалан буй эзнийг нь олж уулзаад Судар бичгийн хүрээлэнгийн байгуулсан Улсын номын санд авч хадгалах хүсэлт тавьжээ. Гэвч Улаанбаатар хотын Зүүн хүрээний “Мамба дацан” (Эмч бэлтгэдэг сургууль)-д энэхүү номыг сурах бичиг болгон үзэж байсан тул, эзэн нь Улсын номын санд шилжүүлэхгүй гэв. Тиймээс С.Жамъян энэ номын маш чухал гэдгийг нь бодож, өөрөө хулсан үзгээр нэгэн хувь хуулан бичиж үлдээж амжсан байна (Зураг 6).

Зураг 6. С.Жамьянгийн хуулсан, ЗХУ-ын эрдэмтэн В.И.Лисовскийн буулгасан зураг бүхий монгол гар бичмэл

1. БНХАУ-ын ӨМӨЗО-нд эх нь хадгалагдаж байгаа хоёрдахь орчуулга

1929 онд Өвөр Монголд “Гэ ти чуван лу бичиг” хэмээх нэгэн бүтээлийг манж хэлнээс монгол бичгээр орчуулж хэвлэсэн. Энэхүү хэвлэгдсэн бүтээл нь Монгол Улсад байгаа “Дээрээс тогтоосон дүрсийн тус бүрийг бүртгэсэн бичиг” хувилбараас ялгаатай нь дээд ботийн нэг, дэд, гурав, дөрөвдүгээр дэвтэр байхгүй зөвхөн доод ботийн нэг, хоёрдугаар дэвтрийг 4 дэвтэр болгосон, 15,4см x 25.8 см хэмжээтэй ном.

Энэ номыг Гурван хошуу Даригангийн сүргийн нийтийн дарга, Монгол, Төвөдийн хурлын Бээжигийн хэрэг шийтгэх газрын дэд дарга гэсэн албыг хашиж байсан монгол үндэстэн Зодбажав дарамлан, Сонинбаяр, Өлзийжангаа нар манж хэлнээс орчуулж, монгол эрдэмтэн Тэмгэт зургийг зурж 1929 онд хэвлэжээ (Зураг 7).

Зураг 7. Зодбажавын 1929 онд дарамлан Өвөрмонголд хэвлүүлсэн номын хуулбар

“Гэ ти чуван лу бичиг” номын эхэнд анатомийн 18 зураг, “Зүрхний өвчнийг өгүүлэх нь” сэдэвт ургамлын 2 зургийг агуулсан. Мөн тухайн цаг үеийн үгийн хэллэг, түүний оноолт, орчуулагчийн сонголтоос хамааран Монгол Улсад байгаа хувилбараас арай өөр байв. Түүнчлэн доод ботийн дээд, доод дэвтрийг 4 дэвтэр болгон хуваан хэвлүүлжээ. Эдгээр өөрчлөлтөөс бусад нь “Дээрээс тогтоосон дүрсийн тус бүрийг бүртгэсэн бичиг” бүтээлтэй ижил болох нь тогтоогдсон [14].

Манж хэлээр бичигдсэн эхийг хэрхэн олсон тухайгаа Зодбажав уг номын өмнөх үгэнд: “Гэ ти чуан лу бичиг” хэмээх эмийн тухай бичгийг болбоос урьд Чин улсын Бадаргуулт төрийн үед хааны зарлигаар тухайлан түшмэл гаргаж баруун европын олон гадаад улсад илгээж тэндэх үзэх мэдэхэд хялбараар шинжлэн байгуулсан эмчийн хорооноос энэхүү бичгийг манж үсгээр орчуулан бичиж авч ирээд манай Дундад улсад дэлгэрүүлэн тархаасугай хэмээсэн бөгөөд тэр үедээ тэнгэрийн заалт, цагийн хувьсал тохиолдон учралдаад зуурмаг орхигджээ. Зодбажав миний бие Иргэн улсын долоодугаар онд улсын цуглааны Эй Юань хэмээх зөвлөгч түшмэлд бүхий үес нийслэл хотын Лиу Ли

Чанг хэмээх зээлийн бичгийн пүүсээс энэ бичгийг үзэж худалдан аваад олон мэргэд эмч нар ба эрдэмтэн авгай нараас лавлан асуугаад дарамлан гаргаж тархаан түгээвэл бас ч эмчлэх лам нар ба өвчтөн эмгэгтэнд өчүүхэн төдий нэмэр тус болох болов уу? хэмээн санаж өдий төдий он жил эргэцүүлэн нягтлан монгол үгээр буулган орчуулаад нийслэл хотын монгол бичгийн хорооны Ван авгайн пүүснээ дармалан тараав” гэжээ [15].

1929 оны хэвлэлийн гарчиг нь “Гэ ти чуван лу бичиг” харин 1986 онд БНХАУ-ын ӨМӨЗО-нд дахин хэвлэхдээ номын гарчгийг “Зарлигаар тогтоосон гэ ти чуван лу бичиг” гэж өөрчлөн зарлигаар тогтоосон гэсэн үгийг оруулсан байгаа юм (Зураг 8).

Зураг 8. 1986 онд БНХАУ-ын ӨМӨЗО-нд монгол бичгээр хэвлэгдсэн номын хавтас

Зодбажавын орчуулгын өмнөх үгэнд буй: “Гэ ти чуан лу бичиг” хэмээх номыг Чин улсын Бадаргуулт төрийн үед хааны зарлигаар тухайлан түшмэл гаргаж Баруун Европын олон гадаад улсад илгээж тэндэх үзэх мэдэхэд хялбараар шинжлэн байгуулсан эмчийн хорооноос энэхүү бичгийг манж үсгээр орчуулан бичиж авч ирээд манай Дундад улсад дэлгэрүүлэн тархаасугай хэмээсэн гэж тэмдэглэсэн нь анхаарлыг ихэд татаж байна.

Чин Улсын Бадаргуулт төрийн үе гэдэг нь 1875-1908 оны хоорондох хугацааг хэлнэ. Баруун Европ руу түшмэл томилж уг номыг авчирсан гэж бичсэнийг нягтлан үзвээс 2 янзын таамаг дэвшүүлж байна.

1. “Гэ ти чуан лу бичиг” номын нэг ч хувь Бээжинд үлдээгүй учраас Доминик Пареннин өөр нэгэн тусгай хуулбарыг өөрийн гишүүн байсан Парис дахь Шинжлэх Ухааны Академид 1723 оны 5 дугаар сарын 1-нд илгээсэн манж хэлээр бичсэн хувилбарын сургийг гарган түүнээс хуулж авчрах шийдвэр гаргасан.

2. “Гэ ти чуан лу бичиг” номыг аль эрт 1710-1722 оны хооронд Энх-Амгалан хааны зарлигаар манж хэлээр бичсэнийг тухайн үед тогтоож чадаагүй байна. Учир нь Энх-Амгалан хааныг нас барсны дараа энэ номын үнэ цэнэ, нэр хүнд буурсаар

мартагдсан. Тэгээд 1723 оноос хойш 1900-ээд он хүртэл 180 шахам жилийн дараа манж хэлээр бичсэн анатомийн ном байдаг тухай сураг сонсож элч томилон Парис дахь хувиас нь хуулбарлан Манж Улсад авчирсан гэж үзэхэд хүрч байна.

Зодбажавын өмнөх үгэнд байгаа өөр нэгэн сонирхол татсан зүйл нь энэ номыг орчуулан тараасан гол учрыг: “Олон эмч нар, маарамба нар танаа дурдан сануулах нь энэхүү гадаад улсаас уламжилсан ёсыг сайн болгон үзэж язгуураас дагаж мөрдсөн судрын ёсыг ташаа буруу хэмээсэн бус дан гагц үүний дотроос магадлан үзээд өвчнийг таних ба зовлонг амсагчдад өчүүхэн тус тэтгэмж болошгүй болов уу хэмээн далайд дусал ч нэмэр болохыг бядуу¹ болхи бодлогоор дармалан тараасныг олон бүгдээр агуу онолдоон толидон айлтгаад залруулан засаж эндүү ташаа буй аваас нөхвөрлөн засахыг түмэнтээ хүсэн үүний тул Зодбажав оршил бичиж дагалдуулав” хэмээн бичсэн байна [16].

“Манж анатоми” нэрээр олон улсад эрдэм шинжилгээний эргэлтэд орж судлагдсан “Дээрээс тогтоосон дүрсийн тус бүрийг бүртгэсэн бичиг” номын монгол орчуулгын талаар хийсэн судалгааны ажлын эхний хэсгийн үр дүнг танилцуулав. Цаашид 2 янзын монгол орчуулгын ялгаатай, төсөөтэй тал, агуулга, онцлог, манж, монгол хувилбарын талаар дараагийн өгүүлэлдээ бичих болно.

Дүгнэлт

Монголд байгаа “Дээрээс тогтоосон дүрсийн тус бүрийг бүртгэсэн бичиг” хэмээх хоёр боть, 6 дэвтэр бүтээлийг чухам хэдий үед, хэн орчуулсныг одоогоор тогтоож амжаагүй байна. Монгол Улсад байгаа уг монгол орчуулга нь Манж анатомийн эхний 7 дэвтрийг багтаасан бүрэн хэмжээний бөгөөд ганцхан 8 дугаар дэвтэр нь байхгүй байна. Харин 1929 онд Өвөрмонголд “Гэ ти чуан лу бичиг” нэрээр манж хэлнээс монгол хэлээр орчуулсан өөр нэг хувилбар байдаг ч энэ ном зөвхөн доод ботийн 2 дэвтэр юм.

1 Ухаан бүдэг, хөдөлгөөн бага, авхаалж самбаа муу. Бядуу болхи [хоршоо] (ядруу дорой, болхи) Монгол хэлний их тайлбар толь. <https://mongoltoli.mn/>

Энэхүү бүтээл бол монголын оточ, маарамбуудын шашны уламжлал, хорио цээрээс ангид европын анагаах ухааны ололтыг ашиглаж байсан чухал баримтат сурвалж бичиг болох нь тогтоогдож байна.

Ном зүй

1. “Дээрээс тогтоосон дүрсийн тус бүрийг бүртгэсэн бичиг” (Эрхэлсэн проф. др. Ринчен). “Corpus Scriptorum Mongolorum”. Улаанбаатар, 1971, х.2
2. Дагданбазар Б. Орчин үеийн биеийн бүтэц зүй судлалын хөгжилд монголын эмч, зодч нарын бүтээлийн үүргийг тодорхойлох асуудалд. Шинжлэх ухааны докторын зэрэг горилсон нэг сэдэвт зохиол. УБ, 2002
3. Болд Ш. Монголын уламжлалт анагаах ухааны хөгжлийг эх сурвалжийн судалгаагаар тодруулах нь. Анагаахын шинжлэх ухааны докторын зэрэг горилсон нэгэн сэдэвт зохиол. УБ, 2005
4. Болд Ш. Монголын уламжлалт анагаах ухааны түүх. УБ, 2006
5. Гэрэлмаа Б. “Дээрээс тогтоосон дүрсийн тус бүрийг бүртгэсэн бичиг” сурвалжийн эх бичгийн судалгаа. Анагаах ухааны докторын зэрэг горилсон нэг сэдэвт зохиол. УБ, 2020
6. T.Kue-Hing Young. “French Jesuits and the “Manchu Anatomy”-how China missed the Vesalian Revolution”. Can Med Assoc J. 1974 Sep 21; 111(6): 565-6, 568.
7. Marta E. Hanson. The Significance of Manchu Medical Sources in the Qing. Proceedings of the First North American Conference on Manchu Studies. Volume 18 Studies in Manchu Literature and History. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2006 May 9-10; (131-177).
8. Daniel Asen. ‘Manchu Anatomical Knowledge and the Jesuits in Seventeenth-and Eighteenth-Century China.’ Social History of Medicine. 2009, p.1-22.
9. Болд Ш. Монголын уламжлалт анагаах ухааны хөгжлийг эх сурвалжийн судалгаагаар тодруулах нь. Анагаахын шинжлэх ухааны докторын зэрэг горилсон нэгэн сэдэвт зохиол. УБ, 2005.
10. Дээрээс тогтоосон дүрсийн тус бүрийг бүртгэсэн бичиг” (Эрхэлсэн проф. др. Ринчен). “Corpus Scriptorum Mongolorum”. Улаанбаатар, 1971, х.2
11. T.Kue-Hing Young. “French Jesuits and the “Manchu Anatomy”-how China missed the Vesalian Revolution”. Can Med Assoc J. 1974 Sep 21; 111(6): 565-6, 568.
12. Marta E.Hanson. The Significance of Manchu Medical Sources in the Qing. Proceedings of the First North American Conference on Manchu Studies. Volume 18 Studies in Manchu Literature and History. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2006 May 9-10; (131-177).
13. Daniel Asen. ‘Manchu Anatomical Knowledge and the Jesuits in Seventeenth-and Eighteenth-Century China.’ Social History of Medicine. 2009, p.1-22.
14. Гэрэлмаа Б. “Дээрээс тогтоосон дүрсийн тус бүрийг бүртгэсэн бичиг” сурвалжийн эх бичгийн судалгаа. Анагаах ухааны докторын зэрэг горилсон нэг сэдэвт зохиол. УБ, 2020
15. “Гэ ти чуван лу бичиг”. Ляонины үндэсний хэвлэлийн хороо. 2018, х.008-009
16. Гэ ти чуван лу бичиг”. Ляонины үндэсний хэвлэлийн хороо. 2018, х.010